

իւր արարածներու կը բաշխէր, եւն, ինքնին ահա-
գին հարստութիւն դիզելով: Ասի, որ Թուրքիոյ
սպառազէտ մարդը կը համարուէր, եւ յատկապէս
Ինզլէր հակառակորդ մրցակիցներ էին եւ յա-
ճախ մէկուն ըրածը միւս կը խանգարէր¹: Թերեւս
այս ըլլայ, ինչպէս նաեւ Քրէսի ազդեցութիւնը,
մասամբ այն պատճառը, որ գոնէ «եղանա-
կին» կամ «ոճի» մասին մերթ ընդ մերթ տարբեր
ընթացք կը ցուցնէր ճէմալ: Յամենայն դէպս
գովելի կէտ մըն են իւր վերոյիշեալ հրամանները,
հանդէպ ջարդի այն ոսնձարձակութեան, որ կը
տիրէր ամէն կողմ, նաեւ ղինուորական վարչու-
թեան կողմէ², որչափ ալ ի վերջոյ անազդեցիկ
մնային այն հրամաններն ալ, ինչպէս ամէն քայլա-
փոխին տեսանք եւ պիտի տեսնենք:

Տակաւին հասկանալի կրնար ըլլալ ճէմալի
գաղ. լեզուաւ հրամանագիրը՝ երկաթուղւոյ պաշ-
տօնէից տարագրութեանց մասին առած բոլոր
լուսանկարները խիստ պատժով պահանջելու
(10 Սեպտ. 1915, Թ. 166): Թուրքերն առ հա-
տարակ կը ջանային իրենց ոճրին հետքերը ջնջել.
եւ Թալաւաթ այսպիսի անձանց եւ մանաւանդ ա-
մերիկեան հիւպատոսներու տեղեկութիւն տուող-
ներու մասին կը վճռէր՝ «ձերբակալեցէք եւ ջնջե-
ցէք այսպիսի վտանգաւոր անձերը» («Նայիմ»³,
էջ 54): Ճէմալի նոյնանման մտայնութեան ամենէն
տարօրինակ փաստը հետեւեալ տեղեկագիրը կու
տայ. «Այս տարւոյ Սեպտ. 25ի, — կը գրէ
Ռէսուլէր, — ճէմալ փաշայ ինձի պատմած էր թէ

միտք ունի Դր. Niepage եւ Դր. Gräter պարո-
նայքը, որոնք մինչեւ տարւոյս Յունիս ամիսը Հա-
լէպի գերմ. Իրուսոյց-դպրոցին (Realschule) մէջ
իբր ուսուցիչ կը գործէին, հայկական դիպաց մա-
սին իրենց հրապարակաւ համար՝ պարէն-շմ-
կան պէնէ դարձաւ իրենց հաւան: Արդ այս օրերն
ոստիկանները յաճախ եկած են դպրոց՝ զանոնք
փնտռելու համար: Ուստի յայտնապէս դատաւա-
րութիւնը ըջորէն կը գործադրուի» (11 Նոյ. 1916,
Թ. 305): Անոնք այլ եւս հայրենիք դարձած էին.
իսկ յանցանքն էր որ դպրոցին դիմաց եղող տա-
րագրերը «հիւանդանոց»ի մը դարհուրելի վիճակը
նկարագրած էին: Այս նկարագրութիւնը պիտի
տեսնենք փաստաթղթերու մէջ (Հմմտ. Թ. 182)
յետոյ ուրիշ աւթիւ: Նման դատաւարութիւնը
յաճախադէպ եղած են՝ Համիտէ ի վեր:

(Հրապարակելով)

Հ. Յ. Տ.

ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԼԵՈՆԱՐԴՈՅ-ԲՐԵՄՍԵՆՏԷ-ՎԵՆԵՐԻԱ ՀԱՄԵՄԸ-
ՏԱԿԱՆ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍՏԱՊԱՏՄԱՆԻԹԵՆՆ ԹՐԶԱՆՈՒ-
ԿԻՆ ՄԷՋ

(Հրապարակելով)

Բ. Ըսխոսական համեմատութիւն-
ներ: Յառաջ բերուած իրողութիւնները կ'ապա-
ցուցանեն թէ սերտ ազգակցութիւն մը կայ
Հայաստանի հին քրիստոնէական եկեղեցաշէնու-
թեան եւ այն ճարտարապետութեան միջեւ,
որուն ռահվիրայ եղած են Լէոնարդոյ-Բրա-
մանտէ-Վիյնչա, երբ գմբեթը իւր մուտքը կը
գործէ: Արդեօք այս իսկ պատճառաւ երկու
հոսանքներն ալ հապէս նոյն չեն:

Նախնկատելու է առաջին ու գործքը (նիւթն
եւ արուեստը): Այսօր ալ Հայերն Արեւելքի
մէջ իբր փորձառու շինող արուեստագործներ
անուն ունին: Այսուի թէ Հայերն ի մասնա-
ւորի սիրով կը հրաւիրուին, երբ բաշխի
գմբեթներ կանգնելու պէտք կայ: Այսպէս՝ գոնէ
ի Կ. Պոլիս ու Փարիս: Իմ աշխատութիւններս
կը մղեն զիս ընդունելու թէ ազգաց գաղթակա-
նութեան ժամանակ շատ աւելի արժէք ունեցած
ըլլաւ են, եւ այն ատեն ալ Հայերը բովանդակ
քրիստոնէայ Արեւելքի մէջ նոյնպէս կարելի
էր գտնել՝ ինչպէս յիսալիա եւ Գաղղիա: Գաղ-
թական ժողովուրդներու հետ ի միասին, նոյն-
պէս Ասորիներու հետ՝ պէտք է որ ամէն կողմ
գեղեցիկ ըլլան: Իրենց պայազատներն էին

¹ Dr. Harry Stuermer, Zwei Kriegsjahre in Konstantinopel. Skizzen deutsch-jungtürkischer Moral und Politik. Lausanne 1917, p. 263. յատկապէս էջ 157-187, եւն:

² Ի մասնաւորի կարեւոր վերին հրամանատարին վար-
մունքը յետոյ պիտի տեսնենք, նոյնպէս թէ Կամախի կրճի
կոտորածը հեծելազորու գնդի մը գործն էր: Իբր յատկա-
պէս ջարդարար փաստաթղթերու մէջ կը յիշուին խալիլ
պէյի՝ Գ. զորաբանակի հրամանատարին՝ գնդերը (Թ. 309 եւն):
Այս մասին կը բաւէ միակ յիշատակարան մը՝ Մոսուլի
գերմ. հիւպատոսին գրածը, «Երէկ հոս հասաւ խալիլ պէյ
իւր սպայակցութիւնը: Ինքն հիւանդ ըլլալով քանի մ'օր ան-
կողմն պիտի մնայ: Իւր սպայակցութեան գնդապետ մը (Oberst)
պիտի իսկ յայտարարէր ինձի թէ ի Մոսուլ ալ Հայերը
պէտք է կոտորել, զոր ընելու զիտաւորութիւն ունի ինքը.
եւ նաեւ ես զինքը պիտի շիրքենամ արգելու անկէ. Գեր-
մանացիք կ'ուրանան իրենց բարեկամութիւնը թուրքաց
հետ, որովհետեւ արգելու կ'ուզեն զանոնք՝ Հայոց գեմ
գլխապետութիւնը (Exekution) գործադրելու: — Եւ հրա-
ժեշտ է ստիպողաբար անմիջական բոլորովին սատակի հրա-
մաններ խալիլ խալիլ պէյի, յամենայն դէպս որ եւ ան-
զրազդին կոտորած խախտելու համար: — Վաղը կամ միւս
օր հոս կը սպասուին խալիլի գնդերը, որոնք հետեւեալ
Վարդապետն» (4 Նոյ. 1915, Թ. 190): Նայելով կը պատա-
խանէր թէ «Արաքսին գործոց նախարարութիւնն անմիջա-
պէս խնդրած է պատերազմական նախաբարեն՝ այդ տեղից
զինուորական իշխանութեանց հետագրաւ հրամայել՝ Հայոց
գեմ բան մը չձեռնարկելու» (5 Նոյ. 1915, Թ. 191): Երբ
սակայն Goltz Մոսուլ հասաւ (Գեկտ. 1915) Միջագետքի
հրամանատարը՝ Նախագահին պէյ Մոսուլ արքայութեան
Պալատացի Հայերն եւ գաղձեալ բնիկները հրամայած էր
դէպի Եփրատ, քիւլ՝ ծանօթ ոճով, եւ հազիւ կրնար ար-
գելու (Ահպ. էջ LIX): Թողունք յիշել ուրիշներ:

„Magistri comacini“, որոնց անունը մտածել կու տայ: Յետոյ Միջին Գարուն՝ ամբողջ Եւրոպիոյ մէջ Լոմպարտացիք կը փնտռուէին: Յորմէ հետէ այն մեծ ճարտարապետները, որոնց անունները յօդուածիս խորագիրը կը յիշատակէ, նորագոյն ճարտարապետութեան հիմունքներն ստեղծեցին Իտալիա լիովին ողողել սկսաւ Եւրոպան: Այսպէս երկու ազգերուն մէջ միեւնոյն արուեստական գործօն մղումը կ'երեւայ, որ այնուհետեւ իրենց երկրին յատուկ ոճին նշանաւոր տարածման մը կրողներ կը հանդիսացնէ:

Եւ սակայն շատ տարբեր են ատաղձն ու գործը, զոր այս երկու երկիրները կը մատակարարեն ու կ'ընձեռեն: Հայաստան աղիւսը չի ծանշար, ինչպէս ոչ՝ գոնէ քրիստոնէական շրջանին մէջ պարզ ու անխառն վիմաշինութիւնը: Թէեւ միշտ կը խօսուի իր քարաշինութեանց մասին, բայց ասի սխալմունք մըն է: Եւրոպայէ բերուած եկեղեցիներն, ինչպէս նաեւ ամէն միւսները մինչեւ նաեւ այսօր, ամէնքն ալ շինուած են կրածոյլ որմնաձեւերով եւ միայն արտաքուստ ու ներքուստ փխրաքարերով դրուագուած: Հայաստանի մէջ բաւական շէնքեր կան, որոնք ամբողջապէս կամ մասամբ մը գեղական գուն են. թէեւ այլ եւս քար մը չէ մնացած քարի վրայ, եւ կամ միայն փոքր քանակութեամբ մնացորդներ կեցած են: Մինչդեռ Իտալիոյ մէջ քար ու աղիւս կը տիրեն: Սակայն Վասարիի (Vasari) քանի մը դիտողութիւններու համեմատ՝ կ'երեւայ թէ նոյն իւրն Բրամանտէ վերստին ներմուծած ըլլայ ձուլաշինութեան արուեստը: Կուակ ընտրելագոյն շաղաղ մը չէր մատակարարեր հրաբխային աւաղը (Puzzulane վիմաքեր հող) ինչպէս կը գտնուի արարատեան հրաբխային սահմաններուն մէջ եւ նոյն իսկ կամարաշինութիւնը զանի գործածելու կը մղէր: Հայն իւր գործքը նախնաբար կը նկատէ բացառապէս իրր որմած: Անդամատեալ (յօդուոր) շինութիւնը զոր Բիւզանդացիք ներքնոյն մէջ, իսկ հիւսիսարեւմտեան արտաքուստ տեսանելի կերպով կը գործածեն Հայոց նախնապէս անծանօթ էր: Հայոց մէջ նախ որմածակոնքը կը զարգանայ իբրեւ գօտեւորիչ (կամարակապ) միջոց, յետոյ միայն արեւմուտքէն գալով կը ծանօթանայ մոյթաշէնքը եւ նոյն ատեն առաջին անգամ մոյթն ու տակառածեւը կոնքը յետոս կը մղեն, սակայն Հայն երբեք վերջին քայլը չառնուր եւ գոթականին պէս որմը բոլորովին մէկգի չի ձգեր: Կոյնը չի թողուր նաեւ Իտալացին, թէեւ —

իմ կարծեօքս անճարակօրէն — որմն ու նեցուկները կը դրուագէ հնութեան յօդուոր շինութեամբ սիւնի եւ մոյթի (pilaster) հետ: Ասով հիմնապէս վերստին կը դառնայ հայկական ոճին, որ առանց սիւն կիրարկելու՝ իսկզբանէ իսկ դրուագման ճարտարապետութիւնը միայն կը ծանշայ:

Տարօրինակ բան մըն է որ Իտալացի մեծ ճարտարապետներն իրեն ծրագիրները շինած ատեն գործքի եւ նիւթի վրայ չեն խորհիր: Լէոնարդոյ կը գծէ իւր ճառագայթաձեւ գմբեթները, զորոնք ամէն կողմ խորշերով կ'ընդլայնէ ու կը տարածէ առանց կշռելու, որ կարելի է զանոնք կառուցանել իրականին: Քիչ անգամ անոնց մասին մասնաւոր հրահանգներ կու տայ: Կամնապէս Բրամանտէ իւր Ս. Պետրոսին համար յօրինած մագաղաթեայ յատակագծին մէջ պատերու եւ նեցուկներու դիմացկունութեան մասին չի մտածեր: Միայն երբ գործադրութեան կ'անցնի գմբեթի մոյթներն եւ ասոնց հետեւողութեամբ ամբողջ շէնքն այն լիակատար փոփոխութեան կ'ենթարկուին, զոր ոմանք Պերուզցիի (Peruzzi) կը վերագրեն: Ըստ այսմ երկուքն ալ, ոչ Լէոնարդոյ եւ ոչ Բրամանտէ, նախ իրն իբրեւ արուեստաւոր չեն նկատեր, այլ իբրեւ երկրաչափական ծրագիրներ կ'ըմբռնեն եւ վերջէն կը ստիպուին անոր մասին իրենց կարծիքը փոխել: Իրենց յաջորդները միայն մասնագէտներ կը հանդիսանան, ինչպէս են Սանգալլոյ (Sangallo) ու Վիշնոլա: Այս պարագան նորօրինակ լոյս մը կը սփռէ այն մեծագոյն ծաղկման սկզբնաւորութեան վրայ եւ դիւրաւ կը մեկնուի թէ ինչպէս հետքեր կը գտնուին, որոնք կը ցուցնեն թէ իրենց այն ոճը բնիկ տեղական չէր:

Իտալական արուեստը Բասիլիկայի շինութեանէն ինքնիրեն երբեք չէր կրնար յարատեւ կերպով վերստին զինանիլ դառնալ պարզապէս որմնաշինութեան: Բայց ասի ամենապարզ քառակուսի գմբեթաշինութեան կը հակասի: Այս իսկ պատճառաւ ոչ Լէոնարդոյ եւ ոչ Բրամանտէ չեն հետեւիր Բրունիլլեսկեայ յօրինած Ս. Լաւրենտիոսի (S. Lorenzo) աւանդատան եւ ոչ ալ Պազցիի (Pazzi) մատռան, այլ եկեղեցւոյ իսկ վրայ իրենց բարձրացուցած գմբեթն իսկզբանէ ալ կը հանգուցանեն ներքին նեցուկներու վրայ, եւ արտաքին որմերուն երբեք չեն կռնեցներ:

Մտաւոր արժեքին նկատմամբ հայկական ու իտալական ոճին հակասութիւնը շատ աւելի ակնադու է քան ձեռագործին պայմաններուն

մէջ համաձայնութիւնը¹։ Չափազանց տարբերութիւն կայ այն աշխարհներուն միջեւ, որոնց մէջ այս իրարու հետ համեմատութեան դրուած գեղարուեստական կրկին զարգացումները տեղի ունեցան։ Ստեղծագործող այն իրողութիւնն առաջին անգամ կը կատարուի իբր 300 էն սկսեալ ի Հայաստան, հրաբուխներու, ինչպիսի է Արարատ, ստորոտը գտնուող այն բարձրագաւառին մէջ, որ իւր մէջ կ'ամփոփէ Եփրատայ վերին ընթացքն ու Երասխ գետը, եւ որ պարփակուած է Կաւկասի ու Տաւրոսի, Սեւ ծովու եւ Կասպից ծովու միջեւ, դժուարամատոյց շրջաբաշխ մը եւ անհիւրընկալ աշխարհ մը, որմէ՝ սովորեալ ըմբռնումներու համեմատ՝ հազիւ թէ կարելի ըլլար սպասել մեծագործութիւն մ'ի մասին կերտիչ գեղարուեստի։

Եւ սակայն հոն հարաւային արեւելեան կողմէն մինչեւ Արարատի դաշտէն ալ անդին երկրին խորքը ձգուող պարսկական հովտաձեւ լեզու մը արգասաբեր թելադրութիւններ առնած է, որոնք այնուհետեւ կողիացած վիճակի մը մէջ հետեւողականօրէն աւելի զարգացած են։ Այս մասին յետոյ։ Անդին է Իտալիա, ամէն կողմանէ բաց ու արձակ, դրախտային բնութիւն մը՝ Ալպեանց ցամաքային զանգուածէն դէպ ի Միջերկրականի խորքերը հեռու կարկառուած թերակղզի մը, տիեզերական հաղորդակցութեան ուղւոյ մը գրեթէ ճշդիւ կենդրոնի մէջ ինկած, եւ այսպէս ծովու ճամբով եկած ամէն ազդեցութեանց ենթակայ։ Այն մեծագոյն ճարտարապետներու ժամանակին համար այս բնական ասպնջականութեան հետեւութիւններն աւելի իսկ աչքի առջեւ ունենալու ենք՝ քան ուրիշ ժամանակաց համար։

Այս երկիրներուն բնակիչն է արիական մարդը, Հայաստանի մէջ քրիստոնէութեան սկիզբը՝ թերեւս աւելի անարատ մնացած քան յիտալիա՝ ազգերու հոլովմէական խայտարդէտ խառնակութենէ ետքը, թէեւ հոս ալ ի հարկէ գաղթող գերմանները վերստին նոյնը զօրացուցին։ Հայաստանի մէջ այն Արեաց ճիւղ մը, որոնք Սեւ ծովու շրջագայ ազգերու աւազանէն յէ դարու (չ. ք.) գաղթեցին դէպ ի բարձրագաւառն եւ Երասխայ ընթացքով հաղորդակ-

ցութեան մէջ մտան մարական եւ իրանեան Արեաց հետ։ Պարթեւ Արշակունեաց իշխող տոհմը, որ Հայաստանի տուաւ թագաւորներ, այս սերտ աղերսը պահեց մինչեւ 428, ուրեմն քրիստոնէութեան մուտքէն շատ աւելի վերջն ալ։ Քրիստոնէութիւնը նախ Հռովմայեցոյց ու Սասանեանց դէմ թուալ մ'ըլլալու էր, բայց երբ նոյնը Միջերկրական ծովու վրայ ալ պետական կրօնք եղաւ, Յունաց ձեռքը սուր մ'եղաւ Հայոց հանդէպ։ Իտալիոյ մէջ ընդհակառակն Հռոմ կը յաղթանակէ ինչպէս արիանոսեան նոյնպէս բիւզանդական քրիստոնէութեան հանդէպ։ Մեծ ճարտարապետներու օրով երկար ատեն է ի վեր Եկեղեցին միացած էր աշխարհական իշխանութեան հետ։ Բրամանտէի կը վիճակուէր՝ Ս. Պետրոսի շիրմին վրայ յուշարձան եկեղեցի մը կանգնել։ Իբր կենդրոն եւ յուշարար յիշատակ այս վիճակին։ Ուստի բնական է որ այս նոր պաշտօնին համար նորագոյն, ոչ լիովին եկեղեցական եւ մինչեւ այն ատեն սովորական շաւիղով մ'ընթանար։

Այսպէս իբր 1500 ի միջոցին Իտալիոյ մէջ ընդհանուր շինարար շարժման առջեւ կը յառնէ նպատակ մը, որ երբեմն՝ ինչպէս Հայաստանի մէջ ալ քրիստոնէական եկեղեցաշինութեան ծագման ատեն՝ որոշիչ դեր ունեցած էր։ Հոն Ս. Գրիգորի ու Տրդատ թագաւորին գերեզմաններն հաւանօրէն եկեղեցեաց (վկայարանաց) շինութեան ձեւն ընծայեցին, որոնք այն նախատիպ օրինակներուն համեմատ կառուցուած են։ Ըստ այսմ՝ համեմատութեան դրուած երկու շարժումներուն սկիզբը՝ նպատակը կ'ըլլան յուշարձան շինուածք ու ժողովատեղի։ Հայկական գմբեթաւոր շէնքերն առանց երկարաձիգ շինութեան — օրինակ Մաստարա, իբր 650 տարիէն — նոյնպէս եկեղեցական շինութեան երեւոյթ չունին, ինչպէս Լէոնարդոյի գծագրութիւններու մէջ ճառագայթաձեւ շէնքերը։ Շատ քիչ անգամ միայն ճարտարապետն իւր յատկազօններուն եկեղեցւոյ երեւոյթ կու տայ յաւելուածներով։ Նաեւ Բրամանտէի Ս. Պետրոսն աւելի յուշարձան շինութիւն է քան եկեղեցի, որովհետեւ ճառագայթաձեւ գմբեթաշինութիւնը կողակն ու մուտքն աւելի չի ցայտեցնէր հանդէպ միւս կողմերու եւ երկրորդական գմբեթներուն։ Երկարաձեւ շինուածաձեւն այս մասին բարեփոխութիւն յառաջ կը բերէ ինչպէս ի Հայաստան նոյնպէս յիտալիա։

Քառակուսի գմբեթն արդէն հայկական գղեակներու եւ ապարանքներու մէջ իբրեւ

¹ Ես էութեան հարցին մէջ յօրինուածօրէն կը հետեւի՝ բաժանման մը, (Հմմտ. Der Wandel der Kunstforschung's Zeitschrift für bildende Kunst (1914/5, էջ 3), զոր ստեղծ կրկնած էմ, մերթնք՝ Altai-Iran, էջ 302 եւն։ Հմմտ. այս տեսակին նաեւ բանաստեղծութեան մերձեւաբուն նկատմամբ Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, XL (1917), II, էջ 209 եւն։

Ժողովարար ծառայած էր: Այս նպատակաւ դործածութեան համար պարթեւական-իրանեան ժամանակի պայմանները նախակարգաբար եղած էին եւ օրինակ էին Պարս նահանգի պալատները, Պերսիպատի եւ Սարուստանի մէջ: Ասոր նկատմամբ յետոյ: Ինչպէս ցուցուեցաւ այս նպատակայարմար խմբին ներկայացուցիչ օրինակները ճանչցած ըլլալու է Լէոնարդոյ, ասոր վկայ է Շամբոր: Սակայն Արեւմուտքի մէջ գմբեթն երբեք իբրեւ իշխանութեան յայտանշի այն դերը չէ խաղացած, զոր ունեցած է յԱրեւելս, ուր գմբեթն ստեպ գահարահր կը պսակէ: Նոյն իսկ Վերսայլի մէջ կը պակսի այն: Շամբորի ծրագրին մէջ Լէոնարդոյի շինուածային մաքաավելեան գաղափարն իշխաններէն ոչ ոք հասկցած է: Այսօր գմբեթը Վալլոտի (Wallot) շինած գերմ. Ռայխսթակի շէնքը կը պսակէ: Իբրեւ խորհրդանշան մը:

Իսկանապէս նպատակը կ'որոշէ յանձնարարողը: Ըստ այսմ այս դէպքին մէջ՝ Եկեղեցին եւ հիմնադիր շինողը: Այսպէս այս իրական պայմանները մեծապէս կ'ազդեն շինութեանց ամբողջ հանդերձանաց վրայ, եւ ոչ լոկ շինուածաձեւին վրայ: Այո՛, մենք մինչեւ անգամ վարժած ենք այս արտաքին զգեստը՝ «ոճը»՝ իբր էական մաս նախադասելու: Արտայայտութեան ձեւերս՝ տեղ, չափ, լոյս ու գոյն կը յետադասուին աւելի նկատի առնելով եկեղեցիներու ճակատն ու ներքին որմերը դրուագելու կերպերը («դրութիւն»ները): Իսկ դպրոցներու մէջ մինչեւ անգամ ըստ կարելոյն կը խօսուի այս վարդարանաց վերաբերեալ խնդրոց մասին:

Արդ Հայկականին հետ եղած համեմատութիւնը թերեւս ցուցնէ թէ որչափ մոլոր են այն ճամբաները, որոնց հրապուրած տարած է զմեզ Իտալականը, որ ճշգիւ զարգարանքներու մէջ կաշկանդուած էր հիմնուելով Հնութեան վրայ¹:

Որչափ ալ Հայկական ու Իտալական արուեստներն ապացուցանելի կերպով իրարու նման են, ճշգիւ արտաքին երեւութիւն՝ կերպարանաց մէջ իրարու կը հակառակին: Հայաստանի մէջ գմբեթն ի հնուց կար եւ պէտք չունէր, ինչպէս Իտալիոյ մէջ նախ յաղթանակելով յառաջագոյն տիրող ձեւի մը՝ Բասիլիկայի տեղն անցնել: Ասոր հետեւութիւնն է որ Հայաստանի

մէջ երեւութի միութիւնը կը տիրէ, մինչդեռ Իտալիոյ մէջ ընդունելի կ'ըլլան շինելու ձեւեր, զորոնք արդէն Բրուէսքի (Brunelleschi) եւ Ալբերտի (Alberti) բարգաւաճեցուցած էին:

Հայաստանի մէջ, եւ այն ի հնուց, արդէն Դ. Դարուն եկեղեցւոյ մը կերպարանաց համար կը պահանջուէր, որ պատերու քառակուսիէն կոնքերուն հետ ի միասին դուրս կարկառելով առանձինն վեր բարձրանար ստուար գմբեթ մը, ամբողջ շինուածքն հանգչած աստիճանաձեւ ներքնաշինած յատակի մը վրայ եւ մուտքն ալ պէտք էր հարաւակողմն ըլլար: Ասոնք Հայու մը համար եկեղեցւոյ մ'արտաքին ծանօթ յայտանիշներն եղած են, ինչպէս ներքնային համար գմբեթի ներքին երեսն եւ արեւելեան կոնքէն դէպ ի ներս յառաջացող բնի: Այն տեղ, երբ Յոյնք եւ Ասորիք երկայնաձիգ շինուածաձեւը ներմուծեցին, նախ անսովոր երեւցաւ: Ասոր հակառակն է Իտալիոյ մէջ: Հոս Լէոնարդոյի եւ Բրամանտէի մտածած ճառագայթաձեւ գմբեթն՝ իբր եկեղեցւոյ ձեւ պէտք էր որ նախ ժողովրդեան եւ ապա եկեղեցւոյ կողմանէ ընդունելութիւն գտնելու աշխատէր: Քառաթեւին վրայ գմբեթ՝ այս սովորական էր, բայց գմբեթն ինքնին առանձին կեցած եւ եկեղեցւոյ իբր միակ մարմին կազմող՝ այս կը հակառակէր արդէն ամէնէն յառաջ այն սովորութեան, որ արեւմտեան կողմն իբր եկեղեցւոյ գլխաւոր ճակատ կը նկատուէր: Վասն զի այնուհետեւ գեղարուեստօրէն իրարու բոլորովին համարժէք չորս ճակատակողմեր կ'ըլլային: Ծանօթ է թէ ինչպէս Բրամանտէ այս նոր խնդիրը լուծելու ճգնած է: Ամբողջ զանգուածը կը պահանջէր՝ ոչ թէ մակերեւութային, այլ ծաւալական միահաղոյն ազդեցութիւն մը:

Նմանապէս ներքինը: Բնական է Բասիլիկայի սիւները կամ մնթեքու շարքերը գմբեթաշինութեան մէջ դադրելու էին, սակայն ասոր ներհակը՝ շինութեան նոր ձեւին մէջ ալ սիւներու եւ մնթեքու նոր կերպերու (յօրինուածութեանց) փոխուեցան: Ասոր հակառակ Հայաստանի մէջ ծաւալն ինքնին իսկզբանէ իսկ արտայայտիչ միջոց մըն էր: Հետզհետէ աւելցող նեցուկներն եւ քիւերը տեղւոյ ծաւալին համար օտար եւ հակառակող բան մը չէին, այլ անոր պէտքերէն ծնած: Այսպիսով եղած է որ Իտալիոյ մէջ արտայայտութեան վճռական արժէքներս՝ ծաւալ, զանգուած, լոյս ու գոյն, իրենց առաջնակարգ կարեւորութիւնը պահած են: Իտալիոյ մէջ գմբեթաշինութիւնն իւր հանգեր-

¹ Հմմտ. Frankl-ի երկասիրութեան մասին իմ մատենախօսական, զոր յիշեցի եւ դարձեալ յօդուածս՝ Die deutsche bildende Kunst und Italien ի Das neue Deutschland, III, 1915, էջ 414 եւն:

ձանքն ինքնին ստեղծած չէ, արդէն Թ. Գ. Դարուն շնութենէն փոխ առած է: Ասի եւրոպական արուեստին համար ճակատագրական մ'եղած է: Գրեթէ աւելի լաւագոյն կ'ըլլար, եթէ հոն արդէն գոթական ոճին ժամանակ գմբեթը մուտ գտած ըլլար:

Այսպէս հայկական ու իտալական ճարտարապետական արուեստի մէջ կարեւոր տարբերութիւնս կայ, միշտ համեմատութեան առնելով այն տեղւոյ հին քրիստոնէական ժամանակը՝ այս կողման Լէոնարդոյ-Բրամանտէ-Վերոլայի ժամանակի հետ, որոնց երկուքն ալ բնիկ ազգային տիպը կը ներկայացնեն — ըստ արտաքին կերպարանքին եւ ըստ այն յատկութեան, որով էպպէս որոշեչ շինուածամասը կը յարգարուի: Հայաստանի մէջ զարգացման սկզբնաւորութեան ժամանակ ծանօթ չէր շնութիւնը (Antike) եւ ոչ ալ իւր սիւնաշարքերը, այլ Խրանի հին շինուածակերպը, որ իւր անթուրձ աղիւսով կերտուած գմբեթով եւ որմոց մակերեսը ծածկող դրուագներով՝ շուտով նորէն արտաքսած էր շինութեան հելլենական կերպը, աւելի եւս պարզուեցաւ մէկդի թողնով զարգարանքները քանի որ որմոց քարապատ դրուածքն ինքնին արդէն զարգ կը համարուէր: Աճածեփին ու դրուագ չին տեղը կ'անցնի քարակոփը, որ կը գոհանայ ուղղաձիգ կիսասիւնով՝ վերն ու վարն «քուեսայ-խոյակ» ներով, ասկէ զատ հորիզոնական հակումներ, որոնք դրսէն հիւսկէններով զարգարուած են, եթէ տանեաց տակ չշարունակուին փոքր աղեղնագօտիներ՝ նմանութեամբ հին փայտածեւերու: Ուստի ամբողջը՝ լիովին ինքնաշարունակ յօդուածներն ու բացուածքները կերտող քարակոփութեան գործ մը, որ թերեւս գունաւորութեամբ կը լրացուէր:

Ասոր հակառակ Իտալիոյ մէջ հակասականօրէն կը հիւրընկալուի անդամներու հեղեղ մը, որոնք նախնաբար առանց պատի դուրս ագուցուած ուղղաձիգ եւ հորիզոնական մարդակներու համար հնարուած էին, իսկ այսուհետեւ պատին առաջը կամ գմբեթին իւր սիւնակիր կատար, ինչպէս արդէն ի Պանթէոն, եւ կամ նոյն իսկ բազմաթիւ շարքով վրայէ վրայ կը կարկառին: Այս սքողումը, որ երբեմն ծագած էր յօրինուածաւոր շինութեան համար, իւր մարդկային մարմնոյ համեմատութեամբ ձեւուած չափակցութեանց հետ կը միացընէր գմբեթներու շինութեան դէպի բարձունք ձգտող ծաւալը: Այս հիւրընկալեալ ձեւին հետեւութիւնն այն է որ Իտալիոյ մէջ շինուածա-

ձեւը չէր կրնար ազատ զարգանալ եւ սիւններու շարքերուն համար շատ յաճախ կը մոռնար միջոցն ու չափը, շինութեան արուեստի այս երկու վճռական արժէքները: Գեղարուեստի քննիչները տակաւին չեն կրնար պայծառ ըմբռնել այս հիմնական սխալը: Ոճի ձեւերն անոնք համազօր կը համարին արտայայտութեան վճռական ձեւերու հետ: Թերեւս Հայաստանի հետ համեմատութիւնը զերեքը սթափեցընէ: Այն ատեն միայն թերեւս շինութեան նորագոյն արուեստը քննելով նպաստեն ներկայիս այն ձգտմանց զարգանալուն, որ ընկալեալ ճղճիմ ստրկութենէ կ'ուզէ ազատիլ:

Ձեւի վրայ խօսած ատեն կէտի մը դեռ մասնաւոր ուշադրութիւն դարձնենք: Իտալական արուեստին հակառակ՝ հայկական ազգային արուեստը «պատկերացում» չի ձանձնար: Անոր համար հոն շեղում չեն պատճառեր բնութեան ճշդիւ նմանելու պահանջմունքներ, ինչպիսի պահանջներ ըրած է Աերածնութիւնը նոյն իսկ եկեղեցիները զարգարելու ատեն, աւելի նուազ քան ի Բիւզանդիոն իսկ, ուր՝ թէեւ կը պատկերացընէին, բայց երբեք՝ մրցակցելով մը բնութեան հետ՝ հեռատեսիլը, անդամաղնութիւնը եւ նման միջեւ անգեղ արուեստական իրականութեան հասնելու չափ յառաջ չմղեցին:

Հայկական եկեղեցիներու պատերն ցորչափ Յոյնք ու Ասորիք ազդեցութիւն չունեցան, մերկ էին կամ առանց պատկերի անջրպետներն կը լեցնէին, առանց ներկայացուցման: Ասով Հայաստան կանուխէն պատկերամարտութեան շարժման գլխաւոր նեցուկ մ'եղաւ բողոքովին հակառակ իտալական ծաղկման, որ կը յօժարէր առաստաղին վրայ երկինք ծագած գծել, երբ պատերը սիւններու յօրինուածութեամբ յերկիր խոնարհեցուցած էր: Ասով գեղարուեստական միութիւնը լիովին խանդարուեցաւ եւ ապաքինման նշան մըն է, որ արդի կերտիչ արուեստը նախ եւ յառաջ առաստաղի ցնորքը բոլորովին լքեց:

Այժմ կ'անցնիմ ձեւին այն անհատական ազատ ստեղծուած երեւոյթին՝ իւր ներքին էութեան մէջ, որ անտեղեակ եղողին սովորաբար անմատչելի կը մնայ: Իտալիոյ մէջ նախ կը նկատուի ճակատը եւ ներքնոյն մէջ առաջնութիւնը բացարձակապէս կը տրուի զարգարանաց, Հայաստանի հին քրիստոնէական գմբեթաշինութիւնք հայեցողը կը ստիպեն նախ արտաքուստ ամբողջ շէնքն իւր զանգուած մը նկատել եւ ապա ներքինն իւր ծաւալ մ'ըմբռնել:

Ասի անարատ շինարար արուեստ է, հակառակ Իտալիոյ շինութեանց պաճուճանաց տարապայմանութեան: Միշտ պէտք է կրկին յիշեցնել թէ — առանց Հնութեան ազդեցութեան — Հայաստանի մէջ գմբեթն իբրեւ եկեղեցւոյ ձեւ նոր ստեղծուեցաւ, մինչդեռ Իտալիոյ մէջ Բասիլիկան տիրող էր եւ արդէն անոր վրայ կրնար Բրունելլեսկի հին զարդարանքը փոխանցել: Այս աւանդութեան միջոցին Լէոնարդոյ եկեղեցին իբր ազատակաց գմբեթ կը կանգնէ եւ Բարմանտէ իր Ս. Պետրոսը կը շինէ: Ինծի բոլորովին անկարելի կ'երեւայ որ ասի առանց արտաքին դրդման մ'եղած ըլլայ, եւ այն ասոր մէջ ճիշդ շինութեան ձեւն է որ նոր է, իսկ զարդարանքն շարունակեց արդէն սկսած շաւղին վրայէն իւր ճամբան: Այսպէս 1500ին Իտալիա եկեղեցական ճարտարապետութիւն մ'ունեցաւ, որ համեմատելով Ժ.Գ. դարու ճարտարապետութեան հետ՝ թէեւ լիակատար փոխուած է, սակայն ոչ շինութեան ձեւին՝ եւ ոչ զարդարանքին կողմանէ ընդարդոյ էր: Ասով սկսան նորաձեւութեանց այն շարժումներն, որոնք յետոյ գաղղիական հողէն սկսած՝ երթալով աւելի կարճ ժամանակամիջոցներու մէջ կը փոփոխուէին: Հայաստանի մէջ եկեղեցին եական մասամբ այնպէս անփոփոխ մնաց, ինչպէս երբեմն շէքասի եւ Հոփմայ մէջ տաճարը: Եթէ Գերմանիոյ մէջ եկեղեցին նման ազգային բնոյթ առնուր եւ ճարտարապետութեան մէջ ստեղծող հանդիսանար, այն ատեն այս նորաձեւութեանց հետեւող չէինք ըլլար: Նորոգողութիւնը (բողոքականութիւնը) ասոր մէջ հազիւ թէ փոփոխութիւն մը ընել կրցած է:

Նախ նկատենք արտաքին շինութիւնը: Իտալիոյ մէջ ձեւը նախ նկատողութեան առնուած է, այնպէս որ շինուածքին ամբողջութիւնը չէր կրնար ազդել ալ միայն «ճակատ», եւ նոյն իսկ ասիկա իւր կերպը Հնութենէ փոխ կ'առնու: Հայաստանի մէջ աղատ ծաւալով՝ զանգուածը կը ներգործէ: Նոյն իսկ Լ. դարուն ներմուծուած կատարը, ասոր մէջ չկրցաւ բան մը փոխել, որովհետեւ տեսարանին միջավայրը կը կազմէ գմբեթն իւր ճառագայթաձեւ գոտեւորմամբ, ոչ թէ ճակատակողման վրայ բարձրացած կատարի ծայրը, զոր Հայը նոյն իսկ բնաւ չի ճանչնար: Ասիկա կը մնայ նոյնպէս ի զօրութեան, երբ երկարաձիգ ոճով շինութիւնը մուտք գտաւ: Ի հարկէ Հայաստանի մէջ չկան քաղաքի պալատներ փողոցներու երկայնքը կանգնուած, աղնուական սերունդները կը բնա-

կէին իրենց ամրոցներու մէջ, ուստի դղեակներու յետագարձ ազդեցութիւնն եկեղեցիներու վրայ այնչափ աւելի կը պակսի, որչափ որ իսլամի ճակատաշինութեան արուեստն՝ որ այնուհետեւ արեւելքի մէջ տիրող եղաւ՝ Հայաստանի մէջ մուտք չգտաւ:

Ասոր վրայ այս ալ աւելցնելու է, որ Հայն այնպէս մը կը շինէ գմբեթը, որ հեռուէն առանձինն ազդէ, մինչ դեռ Իտալիոյ մէջ զանգակի աշտարակն անոր հետ յառաջունէ մրցութեան կ'իյլէ: Սակայն այս տեսակէտէ ալ գմբեթը միութիւն կը պահանջէր ու Լէոնարդոյ եւ Բարմանտէ յայտմ աւանդութենէ չկրցան ազատիլ, նոյն իսկ Բերնինի մը (Bernini) անոր ստիպման տակ խոնարհեցաւ: Սկզբնաբար Հայաստանի մէջ զանգակի աշտարակը բոլորովին անծանօթ էր: Ետքէն ալ երբ մուծուեցաւ՝ իբր շատ համեստ բարձրութեամբ նախաշէնք մը կամ ինչպէս Սկանալինալիայի եւ Ուկրանիայի մէջ իբրեւ եկեղեցւոյն քով անկէ ազատ կանգնուած զանգակատուն մըն էր, երբեք գմբեթին հետ չմրցեցաւ բարձրութեամբ ազդելու:

Հայաստանի մէջ ներս մտնողն առջեւ ներքինը մէջ տեղէն ու վերէն լիակատար տարածութեամբ կը պարզուի: Անշրպետն անձկացնող ամեն բան, հազիւ փորձի համար երեւան եկած, նորէն մեկդի կը ձգուի: Այս իսկ պատճառաւ Միջերկրականէն մտնող երկայնաշինութիւնն երկար ժամանակ չի տեսեր: Ան ալ կը ստիպուէր յարմարիլ միութեան պահանջքին: Հետեւաբար գմբեթի հետ միացումը հոս տարբեր կերպով եղաւ քան յիտալիա, ուր ճիշդ հակառակն երկարշինութիւնը նորամոյժ գմբեթին հանդէպ՝ իւր անգառնալի իրաւունքները յառաջ քշեց: Եթէ համեմատենք Թալիշի յատակագիծը Gesùի յատակագիծին հետ երկուքին մէջ ալ երկարաձիգ շինուածք եւ գմբեթ կայ, բայց մինչ դեռ Հայաստանի մէջ գմբեթը միջավայրը կը բռնէ, Աիյնուլա թէեւ կը յաջողի եռանաւ ձեւը վտարել, սակայն չի կրնար գմբեթին միջավայրը տալ: Գմբեթը կը մնայ հոն, ուր միշտ էր, այս ինքն չորեքկուսոյն վրայ, նախն ծայրը, կողակին առջեւը: Ասով ոչ թէ գմբեթին պահանջած գեղարուեստական միութեան, այլ եկեղեցւոյ պահանջքին գոհացում տրուած է՝ այսինքն է՝ գմբեթը կը նպաստէ միայն դասուն վրայ իրական ուղղութիւնը շեշտելու, բայց չի հետեւիր իւր սեպհական օրինաց:

Իտալիոյ մէջ արդէն Լէոնարդոյէն յառաջ կար շէնք մը, որ Զուարթնոցի կամ «Մեհմետի»

մզկթի փոխուած Ս. Սոփիայի նման — համեմատելու է նաեւ ֆիլիպպոպոլսոյ քով «Կարմիր եկեղեցին»¹, — գմբեթով ծաւալի լիակատար միութիւն կու տար, այս էր Միլանի Ս. Լաւրենտիոսը: Լէոնարդոյ, ինչպէս իւր ձեռագիրները կը ցուցնեն, յաջախ այս շինութեամբ զբաղած է²: Այսու ամենայնին ոչ իր եւ ոչ Բրամանտէի ու Վիյնոլայի քով վճռական ազդեցութիւն մը ունեցած է: Լէոնարդոն հայկական տիպերէն միայն Բագարանինը կը հանէր — Ս. Սատիրոյ, այսինքն ուր մոյթերը մասամբ ծաւալը կը ծածկեն: Եւ Բրամանտէ Ս. Պետրոսի մէջ գմբեթը կրկին զետեղած է միջնաւանդին վրայ, ոչ թէ ինչպէս ի Ս. Լաւրենտիոս արտաքին կոնքերը կազմուած քառակուսւոյն վրայ: Այս ներքին քառակուսին շրջապատեց տակառածեւ կամարներով առանցքներու ուղղութեամբ, իսկ անկիւնագծերու ուղղութեամբ՝ գմբեթներով, որոնք իրարու կը միանան երեք կամ հինգ զուգահեռական առանցքներու սկզբունքով, ոչ թէ ճառագայթաձեւ՝ ինչպէս Ս. Հովհիսիմէի հայկական տիպարին մէջ: Այն ատեն երբ Ս. Պետրոսի յատակագծին մէջ երեք իրարու մէջ անցած քառակուսիներու երկրորդին վրայ գմբեթը կը մտածեմ՝ Ս. Լաւրենտիոսի կը մերձենամ: Այսպիսի դասաւորութիւն մ'անշուշտ անկարելի կ'ընէին հռոմէական շինութեան չափերը: Ասոր վրայ փոխանցենք Լէոնարդոյի գծագրութիւնը (Geymüller-Richter II, p. 51. Seidlitz, Leonardo, p. 123³): Ինչ որ զանգուածի ու ծաւալի մասին ըսուեցաւ լուսոյ համար ալ կ'արժէ: Լուսամուտը (գլանաձեւ պատուհանը) նախ Հայը կը գործածէ, զոր Իրանացին հաղիւ թէ կը կուահէր: Ասով ներքին անջրպետին մէջ լուսոյ ու ստուերի համար այն պայմանը կը ստեղծուի, որ միութիւնը լիակատար ընելու հնարաւորութիւնը կու տայ: Ներգաշնակցութիւնը գմբեթի սնամէջէն հաւասար բոլորակութեամբ շարժող կոնքերու կը ծաւալի եւ այսպէս ամբողջ շէնքին մէջ տիրող համաչափութիւնը կը զօրացնէ: Լէոնարդոյի քով այս մասին կարելի չէ խօսիլ արդէն անջրպետներու իրարմէ բաժնուած ըլլալուն պատճառաւ եւ Բրամանտէի Ս. Պետրոսն ալ ներմուծուած տակառակամարներն այնպիսի փողանցքներու ձեւով կ'երկարէ, որ ասով արդէն միասնական ազդե-

ցութեան մը որ եւ իցէ հնարաւորութիւն մը բարձուած կ'ըլլայ: Երկար շինութեան ներմուծման ժամանակ Հայաստանի մէջ գմբեթի շուրջն եղած տակառակամար անջրպետները կողմնական լոյս կ'ընդունին, ինչպէս երբեմն տակառակամար մոյթաւոր եկեղեցիներու մէջ. լոյսը միայն վերէն գմբեթէն կու գայ: Ասոր ներհակ Վիյնոլա արդէն Gesùի մէջ գմբեթի քով եւ անոր վրայ հայող պատուհաններու շարք մը բացած է տակառակամարին մահակաձեւին մէջ, որ դարձեալ որ եւ է միասնական ազդեցութիւն մը կը ջնջէ:

Այսչափ ձեւին մասին: Այժմ կ'ացնիմ հոգեկան բովանդակութեան: Արդեօք ինչ որ Լէոնարդոյ-Բրամանտէ-Վիյնոլայ եկեղեցաշինութեան մէջ ստեղծած են, ծագած է իբր միահաղոյն արտայայտութիւն մը իրենց դէմ արտացոլելու ձգտող ներքին կրօնական համոզման: Ի հարկէ՝ ոչ: Լէոնարդոյ մաթեմատիկոսի մը սառնասրտութեամբ կը հետազօտէ ճառագայթաձեւ գմբեթաշինութեան կոնքաւոր քառակուսւոյն հնարաւորութիւնները: Միայն Շամբորի մէջ գահին ու գմբեթին միութիւնը բանաւորապէս իւր մտաց առջեւն է: Բրամանտէ ի հարկէ իւր պաշտաման մեծութենէ այնպէս կ'ոգեւորուի, որ իբր նորոգող (Rovinante) միջեւ անգամ Պետրոսի գերեզմանը ու շինուածին նստի դիմքը փոխել կ'ուզէ: Սակայն իւր մագաղաթեայ ծրագրին մէջ ալ, ինչպէս ոչ ալ Լէոնարդոյի գծագրութիւններու մէջ, գմբեթի էութենէ ցայտող միութիւնը չգտնուիր: Կրօնական արտայայտութեան եւ արուեստական միութեան այս պակասը նորագոյն արուեստին համար անէծք մ'եղաւ, շինուածակերտներու դրութիւններն ու պաճուճանքը պիտի փոխարինէին ներքին ոյժն ու միութեան պակասին տեղը: Իտալացի ճարտարապետները չկրցան երբեք ուսողութենէն ու երկրաչափութենէն, ուսկից ծագած էր իրենց եղանակը, ինքզինքնին ազատ կացուցանել, ինչպէս որ ծաւալի եւ զանգուածի միութեան համար հարկաւոր էր: Ճարտար արուեստաւորը կը յաղթէ գեղարուեստագետին թշ. դարէն ի վեր, ինչպէս յառաջ մաթեմատիկան ու երկրաչափութիւնը: Պատկերացնող արուեստին մէջ ալ հեռանկարի ու անդամադննդութեան գիտութիւնն ալ ստէպ նման դեր մը կը խաղայ:

Հոս Հայաստանի հին քրիստոնէական գմբեթաշինութիւնները համեմատենք Լէոնարդոյ-Բրամանտէ-Վիյնոլայի ստեղծագործու-

¹ „Die bildende Kunst Ostens“, էջ 43. „Հայաստան“, Գիւրք Գ:

² Ի Codex atlanticus հմա. Geymüller-Richter II, p. 50. Աս այս fol. 271, V (Lincaei DCCCCXIV).

Թեանց հետ, անանուն շինուածքներ այնպիսի արուեստագիտաց գործերուն հետ, որոնց անունն միայն արդէն մեծութիւն կը նշանակէ: Այս արուեստագէտներուն ձեռնարկածը՝ Լէոնարդոյի գծագրութիւնները, Բրամանտէի Ս. Պետրոսի շէնքը, Վերոլլի Զիսուսեանց մեծ եկեղեցին, նախ զուտ գեղարուեստական ձգտում մըն է, ապա այս շինութեան գաղափարը փոխադրել քահանայապետութեան յաղթութեան յուշարձանի վրայ, եւ ի վերջոյ շինութեան այն ձեւը, որով պատերազմող Միաբանութիւն մը հաւատացեալներու տատանման ենթարկուած աշխարհը կը նուաճէ: Այսպիսով եկեղեցական շարժում մը յետոյ կրող կ'ըլլայ նախնարար զուտ գեղարուեստական գաղափարի մը: Հայաստանի մէջ իրենքն էապէս տարբեր են: Հոն յիշատակարանաց սովորական ձեւ մը կ'առնու եկեղեցին եւ այսպէս սկիզբ կ'ըլլայ զարգացման մը: Մենք այն տեղուան ձեռնարկու արուեստները չենք գիտեր եւ միայն այսչափը կրնանք ըսել թէ, այն վայրկեանէն երբ եկեղեցին նոյնն իրեն սեպհականեց, այլ եւս այն զարգացումը բախտէ մը կ'ստանայ՝ չունէր: Ընդհակառակը կը շարունակուի այնպիսի յայտնանշով մը, որ ըստ հոգեկան պարունակութեան միայն յունական եւ հիւսիսային գեղարուեստին հետ կրնայ համեմատուել, այն է այնպիսի հետեւողականութեամբ մը, որ իտալական ծաղկման ատենն չի նկատուիր: Հիմնական ձեւ մը, յունականին մէջ դրոշմական փայտաշէն տնէ, հիւսիսի մէջ խաչակողերը կամարակապուած Բասիլիկայէ, հայկականին մէջ՝ իրանեան քառակուսի գմբեթասրահէ մը նկատուի մամրող ճոխ զարգացումը կ'ըմբռնենք: Իտալիոյ մէջ Լէոնարդոյի ձեռք միացուած գեղարուեստական բաղմնապիսի հոսանքները կը համախոնին: Հայաստանի մէջ, ինչպէս ի Հելլադա ու Գերմաններու քով, պարզ նպատակայարմար ձեւ մը կրօնական զգածմամբ կը դառնայ գեղարուեստաձեւ մը: Իտալիոյ մէջ բանաւոր ընտրողութիւնն է որ կ'որոշէ: Պատմական վերջաբանին մէջ այս իրերուն մասին աւելի մանրամասն պիտի խօսիմ:

(Շարունակելէ:)

Ե. ՍՏՐՁԻԳՈՎՍԿԻ
Թրգմ. Հ. ՀԱՄԱԶԱՍՊ ՈՍԿԵԱՆ

ՄԱՅԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՎՐԹԱՆԻՍ ՍԻՆԿԵՑԻ

Վրթանէս մին է Միջնադարեան այն տաղասացներէն, որոնց անձնաւորութեան մասին ժամանակակիցներն ոչինչ աւանդած են: Իր կենսագրութեան համար միակ աղբիւրն, ուսկից կրնանք օգտուիլ, ինքն է: Բայց նաեւ իրմէ մեծ բան մը չենք իմանար:

Հայրենեք Այրարատեան գաւառի Գիլան գիւղէն էր, ազգաւ «Սըռնկեցի»: Ինքը կը գրէ.

Վրդանէս անպէտ հոգի, որ եւ ազգէ Սըռնկեցի,
Ի գաւառէն Այրարատի եւ ի գեղջէն Գիլանեցի¹:

Ինչպէս այսօր մեզի անծանօթ է Գիլան գիւղը Այրարատայ, եթէ չէ Սիւնեաց համանուն գաւառին, նոյնպէս անբացատրելի կը մնայ Սըռնկեցի ազգանունն, որ Սոնիկ (Սոնիկ) վայր մը կամ չէն մը կ'ենթադրէ:

Մանկութեան օրերուն իրեն ընկերակից եւ «դասակից» ունեցած է զԳրիգոր Վարագեցի, որուն հետ անխառն սիրով կապուած է՝ նկատելով զինքը իրեն «հարազատ», «համշիրակ», եւ ինչպէս կը գրէ (թ. 797, թղ. 200 ա).

«Քանի որ տղայ էաք, հանապաղ զերար սիրէաք»:

Այս սէրը կը ձգէ զինքն ամեն տեղ ուր Գրիգոր կ'ընթանայ (թղ. 200 ա).

«Ես ի քո սիրուտ, եղբայր, յաշխարհէ յաշխարհ ընթացի»:

Թէ ինչ պատճառաւ առին երկու համշիրակը պանդխտութեան ցուպն եւ թողուցին հայրենիքը, յայտնի չէ:

Երկու պանդխտներուս քայլերն կ'ուղղուին Եւրոպա, եւ Լեհաստանի հոծ հայ գաղութն կը ձգէ զիրենք իրենց: Գրիգոր Վարագեցի (կոչուած նաեւ Վանեցի), կը հաստատուի ի Լեմբերգ (Լոմ), ուր 1552ին կ'ընտրուի արքեպիսկոպոս տեղւոյն Հայոց (Վիշան) կամենեց, էջ է): Զինքը կը յիշէ Ստեփանոս Ռօշքա իւր ժամանակագրութեան մէջ յամեն 1557, 1562, 1568:

Հաւանորէն այս շրջանին Վրթանէս ալ կ'երթայ կը հաստատուի ի Սուչաւա (Սեչով) իբրեւ տեղւոյն Եկեղեցւոյն քահանայ: 1557ին կը գրէ առ Գրիգոր (թղ. 199 ա).

¹ Մեր Մատենադարանի թ. 797, թղ. 199 ա: